

Старасценка Таццяна Яўгенаўна
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры мовазнаўства
і лінгвадыдактыкі
Беларускі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя Максіма Танка
г. Мінск, Беларусь

Tatstsyana Starastsenka
PhD in Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Linguistics and Linguodidactics
Belarusian State Pedagogical University
named after Maxim Tank
Minsk, Belarus
tstarascienka@gmail.com

ТЭАРЭТЫЧНЫ АСПЕКТ МАСТАЦКАЙ КАМУНІКАЦЫІ

THEORETICAL ASPECT OF LITERARY COMMUNICATION

У артыкуле разглядаюцца навуковыя падыходы беларускіх даследчыкаў да асэнсавання паняцця камунікатыўнасці мастацкага тэксту. Паказана неаднастайнасць разумення ўнутранай і знешняй дыялагізацыі, якая ствараецца паміж аўтарам і чытачом у паэзіі і паміж разнастайнымі суб'ектамі прозы. Выяўлены найбольш прыдатныя для далейшага вывучэння імпліцытнага мастацкага дыялогу пазіцыі навукоўцаў, а таксама тыя, якія яшчэ патрабуюць абгрунтавання.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *мастацкі тэкст; камунікатыўнасць; аўтар; чытач; унутраная дыялагізацыя; знешняя дыялагізацыя.*

The article discusses the scientific approaches of Belarusian researchers to understanding the concept of communicativeness of a literary text. The heterogeneity of understanding of internal and external dialogization, which is created between the author and the reader in poetry and between various subjects of prose, is shown. The most suitable positions of scholars for further study of the implicit artistic dialogue, as well as those that still need to be substantiated, are identified.

Key words: *literary text; communication; author; reader; internal dialogization; external dialogization.*

Камунікатыўны аспект тэксту дазваляе выявіць яго дынаміку праз адметны дыялог, які складаецца паміж аўтарам і чытачом, а таксама паміж унутрытэкставымі суб'ектамі. Спецыфіка такога дыялогу не знайшла належнай распрацоўкі ў беларускай навуковай парадыгме. Яго асаблівасці хоць і закраналіся, але без дастатковага абгрунтавання. Мэтай артыкула з'яўляецца аналіз навуковых пазіцый беларускіх даследчыкаў па ўнутранай і знешняй дыялагізацыі мастацкага тэксту.

Мяркуем, што знешні дыялог неабходна разглядаць на ўзроўні аўтара і чытача праз тэкст і яго адпаведныя моўныя рэпрэзентанты, залежныя ад ідыястылю пісьменніка. Разуменне ўнутранага дыялогу як імпліцытнага кантакту паміж рознымі суб'ектамі праявічнага наратыву дазваляе пашырыць паняцце дыялогу, які можа ахопліваць не толькі эксплікаваныя рэплікі персанажаў, а і значна большую парадыгму ўдзельнікаў мастацкага маўлення – наратара і персанажа, аўтара і персанажа, наратара і аўтара і інш., асабліва ў аўктарыяльным апаведзе. У дыягетычным наратыве, на наш погляд, варта

ўлічваць асаблівасць мадыфікацыі “я” ў дыялагічным па сутнасці маналогу праз выяўленне дынамікі “я – я”, паколькі менавіта дыялагічная арыентацыя дазваляе вывучаць персанажа і ў прасторы ўнутрыасобаснага кантакту. Камунікатыўны аспект мастацкага тэксту з пазіцыі знешняга і ўнутранага дыялогу павінен асэнсоўвацца на ўзроўні моўнай эксплікацыі.

У беларусістыцы ўвага да камунікатыўна-дзеяснага аналізу мастацкага твора распачынаецца ў канцы ХХ стагоддзя. Да гэтага часу такі аналіз праводзіцца пераважна з лінгвістычных пазіцый (М. В. Абабурка, А. А. Каўрус, І. Я. Лепешаў і інш.). Моўная асоба класікаў беларускай літаратуры Якуба Коласа, Янкі Купалы, М. Багдановіча, Ядвігіна Ш., Я. Брыля, І. Мележа, І. Пташнікава, В. Адамчыка, А. Кудраўца і іншых пісьменнікаў вызначаецца як адпаведны набор моўных сродкаў і спосабаў іх лінгвістычнай структуралізацыі. Прычым вертыкальны кантэкст у працах беларускіх даследчыкаў разглядаецца не з пазіцыі ўнутрытэкставых сувязей (унутраная дыялагізацыя), а з пазіцыі “глабальнага” вертыкальнага кантэксту. Ён уключае звесткі, звязаныя з рэальна-гістарычным каментарыем (тлумачэннем падзей, фактаў) і з асабістым жыццём пісьменніка. Такі падыход, безумоўна, правільны, аднак не арыентаваны на адпаведны тэрміналагічны апарат камунікатыўнага характару.

У працах беларускіх даследчыкаў канца 1990-х–пачатку 2000-х гг. разглядаюцца пераважна стылістычныя функцыі пэўных моўных адзінак (В. У. Азарка, С. А. Алісіевіч, Ю. М. Бабіч, В. Я. Барысенка, А. С. Васілеўская, А. В. Курбека і інш.) або даецца комплексны аналіз мовы мастацкага твора (І. І. Навасельцава, Л. І. Яўдошына і інш.).

Адметнай з’явай у беларускай філалогіі стала выданне М. Я. Цікоцкага “Сугучнасць слоў жывых... : Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры” [1]. Апублікаванае яшчэ ў 1981 г., яно, па сутнасці, запачаткавала зварот да ўнутранай дыялагізацыі камунікатыўнай прасторы беларускага мастацкага тэксту. На думку даследчыка, традыцыйнай формай апавядання ў мастацкай прозе з’яўляецца аб’ектыўная форма – ад імя аўтара, ад трэцяй асобы. Аднак “менавіта тут, на фоне аб’ектыўнага аўтарскага апісання, больш выразна выступаюць галасы герояў” [1, с. 122]. Характарызуючы моўны вобраз апавядальніка, М. Я. Цікоцкі дарэчна зазначае яго складанасць у аповесці В. Быкава “Сотнікаў”, калі за знешне аб’ектыўнай манерай адбываюцца пастаянныя пераходы з аднаго пункту гледжання на другі. Прычым навуковец прытрымліваецца традыцыйнай у стылістыцы тэксту класіфікацыі кампазіцыйных тыпаў мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка” і прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага апаведу. На багатым фактычным матэрыяле, узятым з твораў класікаў беларускай літаратуры і публіцыстыкі, М. Я. Цікоцкі ілюструе неаднастайнасць, а таму дынамічнасць камунікатыўнай прасторы мастацкага і мастацка-публіцыстычнага тэксту.

Што да пазнейшых даследаванняў, то варта адзначыць грунтоўнае і запатрабаванае даследаванне І. П. Кудраватых, выкананае на фактычным

матэрыяле класічных твораў рускай літаратуры ў рэчышчы камунікатыўнай лінгвістыкі [2]. Інтэрпрэтацыя тэксту вядзецца на аснове яго сегментацыі, пры якой вылучаюцца сінтаксічныя адзінкі – блокі інфармацыі. Кожны блок характарызуецца сукупнасцю значэнняў адзінак больш нізкага парадку яго структуры, куды ўваходзяць сказы і звышфразавыя адзінствы. Мяркуем, што паняцце *блок інфармацыі* можна супаставіць з фрагментам. Пры вылучэнні ядзернай структуры блока інфармацыі (словазлучэнне, сказ, група сказаў) паміж імі ўсталёўваюцца сістэмныя адносіны на ўсіх узроўнях мовы. Праз дыстантныя адносіны блокаў разглядаецца кагерэнтнасць усяго тэксту з улікам логіка-семантычнай, сінтаксічнай і стылістычнай кагезіі. Адметнасцю навуковага даследавання з’яўляецца акцэнт на семантычнай і граматычнай кагезіі, калі ў стварэнні мастацкага вобраза ўдзельнічаюць разнастайныя дзеяслоўныя формы і катэгорыі. Пры гэтым могуць узнікаць або, наадварот, “здымацца” граматычныя апазіцыі, якія маюць пэўную семантыку і фарміруюць асноўныя катэгорыі мастацкай прозы, а таксама структуру маўленчага суб’екта і адрасата ў паэзіі з адносінамі супастаўлення або супрацьпастаўлення. У стварэнні мастацкага вобраза, а затым яго чытацкім дэкадаванні вялікую ролю адыгрываюць граматычныя сродкі з эксплікацыяй пэўных сем і адценняў значэнняў. На аснове такіх тыпаў адносін паміж слоўнымі адзінкамі, як тоеснасць, уключэнне, перасячэнне, выключэнне, І. П. Кудраватых разглядае асаблівасці фарміравання блокаў інфармацыі мастацкага тэксту. Такія блокі даследчыца звязвае з паняццем тэматычнай лініі як рада дыстантных адзінак з аднолькавай інфармацыяй адносна дэнатата і адрозных толькі па яе арганізацыі. Варта адзначыць, што ўпершыню на рускамоўным фактычным матэрыяле ў беларусістыцы праведзена арыгінальнае даследаванне, якое дазволіла асэнсаваць сутнасць мастацкіх катэгорый на аснове ўсіх моўных узроўняў, асабліва граматычнага, а таксама спецыфіку камунікатыўных адносін паміж асноўнымі суб’ектамі мастацкага тэксту.

Пры вызначэнні ролі функцыянальна-граматычных катэгорый персанальнасці і тэмпаральнасці ў стварэнні вобраза апавядальніка і вобраза аўтара М. А. Трыгук, па сутнасці, закранае праблему ўнутранай дыялагізацыі [3]. Адносіны ўзаемадапаўнення паміж вобразам апавядальніка і вобразам аўтара, якія разглядае аўтар даследавання, сведчаць пра “скрытую” камунікатыўную перспектыву мастацкага твора.

Унутраную дыялагізацыю В. А. Іяскевіч вылучае на ўзроўні свядомасці наратара, які неадназначна ацэньвае ўнутраны свет персанажа [4, с. 12]. Аднак гэта сведчыць не столькі пра дыялог паміж апавядальнікам і персанажам, колькі пра роздум аднаго мастацкага суб’екта.

Пры разглядзе аўтарскай стратэгіі мастацкага ўвасаблення герояў Г. Г. Клокава праводзіць супастаўляльны аналіз маўлення аўтара і персанажа [5]. Адна са стратэгіяў аўтара, на думку даследчыцы, – максімальнае збліжэнне аўтара і героя, асабліва выражанае на лексічным узроўні. Хоць агульнасць супадзенняў у маўленні аўтара і персанажаў Г. Г. Клокава не

канкрэтызуе тэрмінам *дыялагізацыя*, але дыялагічная перспектыва такой стратэгіі відавочная.

Праблему знешняй дыялагізацыі мастацкага тэксту (аўтар – чытач) закранаюць С. Б. Кураш [6], В. І. Іўчанкаў [7; 8], В. Д. Старычонок [9; 10]. Як зазначае С. Б. Кураш, “адносіны «тэкст – камуніканы (адрасант і адрасат)» складаюцца ў заснаванасці перадачы вобразнай інфармацыі ад адрасанта да адрасата пасродкам інтэрактыўнага механізму, сутнасна роднаснага да метафары” [6, с. 207]. Ролю трапеічных сродкаў у актывізацыі чытацкай увагі і адпаведна – у фарміраванні знешняй дыялагізацыі адзначаюць таксама В. І. Іўчанкаў і В. Д. Старычонок.

Так, разглядаючы лінгвістычную арганізацыю тэксту У. Караткевіча, В. І. Іўчанкаў характарызуе паняцці імпліцытнасці і вобразнасці як узаемавызначальныя. На думку даследчыка, трапеічная якасць указвае на прысутнасць імпліцыту, успрыманне якога выключна індывідуальнае. Рэцыпіент толькі імкнецца максімальна спасцігнуць гэту якасць [7, с. 10]. У дадзеным імкненні, на наш погляд, заключаецца пачатак сутворчасці паміж прадукцэнтам і рэцыпіентам. Эфект сутворчасці В. І. Іўчанкаў бачыць на аснове неэксплікаванай інтэгральнай прыметы – вобразнай асновы параўнання (*tertium comparationis*). Такая прымета можа арганізоўвацца па адным ці па некалькіх семантычных параметрах. Даследчык прапануе лінгвістычны механізм фарміравання інтэгральнай прыметы: дэнатат пры апрацоўцы абстрагаваным мысленнем набывае рэфэрэнтную якасць. На ўзроўні дэнатата-рэферэнта ідзе адбор інтэгральных прымет (памер, форма і інш.) двух кампаратываў, у выніку чаго дэнатат звязваецца з рэфэрэнтам іншага дэнатата, набывае канкрэтную моўную форму, адлюстроўваецца ў свядомасці, і ў выніку развіваецца імпліцытнае значэнне верагоднаснай структуры [7, с. 8]. Пошук неэксплікаванай інтэгральнай прыметы, несумненна, актывізуе ўвагу чытача і закладвае стратэгію фарміравання знешняй дыялагізацыі. Эфект сутворчасці, на думку В. І. Іўчанкава, асабліва відавочны ў метафары (сціслым параўнанні), якая выражае толькі аб’ект параўнання. Свае лінгвістычныя назіранні В. І. Іўчанкаў працягвае і ў працэсе аналізу лінгвістыкі тропай Юрыя Казакова. “Троп, – піша аўтар, – уключае чытача ў сутворчасць, успрыманне яго індывідуальнае” [8, с. 40]. І з такім меркаваннем можна пагадзіцца.

На ролю метафары (асабліва індывідуальна-аўтарскай) у стварэнні знешняга дыялогу ўказвае і В. Д. Старычонок. У манаграфіі “Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў” даследчык пазіцыянуе параўнанне як першы этап утварэння метафары. Калі адбываецца рэдукцыя экспліцытнага параўнання ў метафару, то першы інгрэдыент параўнальнага звароту як бы адсоўваецца на другі план, паступова затухае і пераўтвараецца ў імпліцытны [9, с. 15]. Асабліва выразна імпліцытнасць праяўляецца ў індывідуальна-аўтарскіх метафарах, у выніку чаго, як піша В. Д. Старычонок, яны “не столькі выконваюць эстэтычную і інфармацыйную функцыі, колькі актывізуюць увагу адрасата” [9, с. 131]. Гэтай жа думкі даследчык

прытрымліваецца ў сваёй пазнейшай манаграфіі “Мнагазначнасць слова ў беларускай мове”, адзначаючы, што індывідуальна-аўтарскія метафары “служыць дадатковай вобразнай характарыстыкай да тых прымет, якія ўзуальна замацаваліся за дадзенай слоўнікавай адзінкай” [10, с. 30]. Мяркуем, такая дадатковая вобразная характарыстыка садзейнічае актывізацыі чытацкай увагі, узмацненню творчага пошуку рэцыпіента.

На матэрыяле англамоўнай мастацкай прозы XVIII–XX стст. Т. Ф. Пляханава вылучае наступныя маркеры зоны дыялагічнага кантакту аўтара з адрасатам (знешняй дыялагізацыі): часавы зрух, змена апавядальнай асобы, формы загаднага і ўмоўнага ладу, інтэрсуб’ектыўны мадальны план, “фатычныя” сродкі (разнастайныя формы звароту), сродкі праксемікі (словы і словазлучэнні, якія ўказваюць на адлегласць паміж аўтарам і адрасатам), семантычны зрух да абагульнення [11, с. 158–169]. Выклікае сумнеў аднясенне Т. Ф. Пляханавай да знешняй дыялагізацыі ўнутрытэкставага вымярэння, калі аўтар звяртаецца да аднаго са сваіх персанажаў. Разнастайныя формы звароту, або “фатычныя” сродкі, арыентаваны не толькі на чытача – яны ахопліваюць многія аб’екты навакольнага свету, таму іх варта разглядаць як сродкі адрасатнай паліфаніі мастацкага тэксту, а не звужаць межамі *аўтар – чытач*.

Да праблемы як знешняй, так і ўнутранай дыялагізацыі мастацкага тэксту звяртаецца літаратуразнаўца Я. А. Гарадніцкі [12]. Прычым некаторыя аспекты яго навуковых падыходаў прыдатныя і ў плане лінгвістычнага асэнсавання мастацкай камунікацыі. Так, параўноўваючы паэзію і прозу, даследчык адзначае неаднастайнасць сэнсавага нападўнення займенніка *я*. Аўтарскія ўстаноўкі паэта скіраваны на выражэнне творчых інтэнцый суб’екта творчасці, на мастацкую самарэфлексію. Як зазначае Я. А. Гарадніцкі, для беларускай паэзіі першых дзесяцігоддзяў XX ст. была ўласціва форма выказвання ад першай асобы, прамаўленне ад імя ўласнага “я” [12, с. 43]. Праблема адрасата была асабліва актуальная ў ранні перыяд творчасці Янкі Купалы, які імкнуўся наладзіць знешнія дыялагічныя сувязі, у выніку чаго ў яго паэзіі разгортваецца шматгалоссе. З такім меркаваннем можна пагадзіцца пры разглядзе адрасатнай паліфаніі паэтычных твораў Янкі Купалы на ўзроўні разнастайных зваротаў. Адметнасцю праявічнага твора, у адрозненне ад паэтычнага, з’яўляецца адсутнасць аўтарскай устаноўкі на непасрэднае выяўленне ўласных думак. Аўтар і апавядальнік не адно і тое ж, гэта розныя суб’екты прозы. Аўтар “давярае” апавядальніку (наратару) весці аповед і быць усюдыпранікальным. У мастацкай прозе (асабліва ў аўктарыяльным тыпе) прысутнічае сінкрэтычная апавядальная асоба, дзе рэальны ўдзел самога аўтара мінімальны, а маўленне кантамінуецца на імпліцытным узроўні (наратар і персанаж, персанаж і персанаж і інш.). Аналізуючы арганізацыю апавядальнага дыскурсу Якуба Коласа (прычым Я. А. Гарадніцкі ў якасці аб’екта нараталагічных даследаванняў разглядае не толькі прозу, але і паэзію пры ўмове, што лірычны твор мае сюжэтную арганізацыю),

даследчык характарызуе форму выражэння ад імя другой асобы як паказальнік маскі аўтара, спецыфічнага адчужэння “я” аўтара-апавядальніка, калі яго інтэнцыі праецыруюцца на іншы суб’ект, вынікае чаго з’яўляецца збліжэнне ў працэсе нарацыі пазіцыі аўтара і героя [12, с. 106–107]. Гэта свайго роду “скрытая камунікацыя”, якая ўяўляецца найбольш складанай, а таму і важнай пры вывучэнні камунікатыўнай прасторы мастацкага тэксту.

Некаторыя аспекты як унутранай, так і знешняй дыялагізацыі аналізуе А. І. Равуцкі [13]. Пагаджаемся з яго меркаваннем наконт прадстаўлення ў тэксце адрасата, які можа быць абагульненым (шырокае кола чытачоў мастацкага твора) або канкрэтным (рэальная асоба, персаніфікаваны неадусаўлёны прадмет, з’ява прыроды, нейкая душэўная якасць), а таксама адрасанта (для яго характэрны разнастайныя прыёмы пераўвасаблення). Выклікае пярэчанне суадноснасць асабовых займеннікаў і дзеяслоўных формаў першай асобы толькі з адрасантам, а такіх жа формаў другой асобы – толькі з адрасатам. Больш дарэчнай падаецца пазіцыя Я. А. Гарадніцкага, які адносіць формы выражэння ад другой асобы не толькі да адрасата, але і да адрасанта пры ўмове нараталагічнага кантэксту, дзе пазіцыі апавядальніка і персанажа збліжаюцца. Формы другой асобы ў гэтым выпадку адлюстроўваюць светаўспрыманне самога суб’екта маўлення. Такая з’ява часам назіраецца і ў паэтычным тэксце. Да спецыфічных сродкаў выражэння камунікатыўных сітуацый у самім тэксце А. І. Равуцкі адносіць, апрача няўласна-простай мовы, і ўсе віды дыялагічнага маўлення [13, с. 22]. Гэта пазіцыя патрабуе канкрэтызацыі, паколькі праблема ўнутранай дыялагічнасці вынікае з разумення глабальнага дыялогу і паліфанічнасці твора, якія, у першую чаргу, праяўляюцца ў маналагічных структурах тэксту, дзе і актуалізуюцца дыялагічныя адносіны.

Такім чынам, разнастайнасць навуковых пазіцый сведчыць пра неабходнасць далейшых даследаванняў камунікатыўнасці мастацкага тэксту, які ўяўляе сабой адметную прастору знешняга і ўнутранага дыялогу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Цікоцкі, М. Я.* Сугучнасць слоў жывых...: нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 1981. – 191 с.
2. *Кудреватых, И. П.* Стилистическая роль синтаксических единиц (блоков информации) в структуре русского художественного текста / И. П. Кудреватых. – Минск : Беларус. гос. пед. ун-т, 2001. – 202 с.
3. *Тригук, М. О.* Функционально-грамматические категории как средство создания образа повествователя и образа автора в прозе Т. Толстой и Л. Дранько-Майсюка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 ; 10.02.01 / М. О. Тригук ; Беларус. гос. пед. ун-т. – Минск, 2016. – 26 с.

4. *Иоскевич, О. А.* Смыслорождающий и нарративный потенциал риторических фигур и тропов в художественном произведении : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.08 / О. А. Иоскевич ; Центр исслед. бел. яз. и лит., НАН Беларуси. – Минск, 2014. – 24 с.
5. *Клокова, А. Г.* Дискурсивный портрет персонажа и авторские стратегии его реализации в художественном тексте (на материале англоязычных коротких рассказов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / А. Г. Клокова ; Мин. гос. лингвист. ун-т. – Минск, 2017. – 25 с.
6. *Шур, В. В.* Слова ў мастацкім кантэксте: онімы, метафары : манаграфія / В. В. Шур, С. Б. Кураш. – Мазыр : Мазыр. дзярж. пед. ун-т, 2013. – 268 с.
7. *Ивченков, В. И.* Лингвистическая организация текста: в творческой лаборатории Владимира Короткевича / В. И. Ивченков. – Минск : Белорус. гос. ун-т, 2002. – 211 с.
8. *Ивченков, В. И.* Лингвостилистика тропов Юрия Казакова / В. И. Ивченков. – Минск : Пачатк. шк., 2002. – 112 с.
9. *Старычонак, В. Д.* Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў : манаграфія / В. Д. Старычонак. – Мінск : Беларус. дзярж. пед. ун-т, 2007. – 188 с.
10. *Старычонак, В. Д.* Многазначнасць слова ў беларускай мове : у 3 кн. / В. Д. Старычонак. – Мінск : Колорград, 2017. – Кн. 3 : Другасныя намінацыі ў мастацкім дыскурсе. – 301 с.
11. *Плеханова, Т. Ф.* Текст как диалог / Т. Ф. Плеханова. – Минск : Мин. гос. лингвист. ун-т, 2003. – 251 с.
12. *Гарадніцкі, Я. А.* Па абодва бакі тэксту: увасабленні, інтэрпрэтацыі : манаграфія / Я. А. Гарадніцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2018. – 272 с.
13. *Ревуцкий, О. И.* Анализ художественного текста как коммуникативно обусловленного связного целого / О. И. Ревуцкий. – Минск : Нац. ин-т образования, 1998. – 68 с.

Поступила в редакцию 26.09.2023